

Кыргыздардын Ыйыктык түшүнүгү

Өскөнбай Зууридинов*

Öz

Kırgız Türkçesinde kutsalın karşılığı olarak ıyık kelimesi geçmektedir. Biz bu makalede Kırgız toplumunun kutsallık anlayışını ele aldık. Geleneksel Kırgız Müslümanların kutsallık anlayışları Şamanizm olarak da bilinen eski inançlarına dayanır. Biz İslam ile geleneksel Kırgız Müslümanların kutsalını mukayese ettik.

Anahtar Kelimeler: ıyık, İduq, İzuq, Ee, İdı, İzi.

Holiness Belief of Kyrgyz

Abstract

Yiyk is synonym of holy in the Kyrgyz language. In this article we wrote about holiness belief of Kyrgyz nationality. The holiness beliefs of traditional Kyrgyz muslims are their ancient beliefs and it known as shamanism. We compared the holy of Islam and traditional Kyrgyz muslims.

Keywords: Yiyk, İduq, İzuq, Ee, İdı, İzi.

Киришүү

Жалпылап ала турган болсок, ыйык деген сөз түрк тилдүү элдердин орток казынасы болуп эсептелет. Анткени, түрк элдери тарыхта учурдагы шаманизм деп аталган орток ишенимди карманышкан. Ошондуктан түрк тилдүү элдердин ыйыктык түшүнүктөрү да окшош деп айтууга болот. Муну менен катар кыргыздардын аң-сезиминде ыйык деген түшүнүк ушунчалык бийиктикте орун алгандыктан, ар кандай бир нерсени баалаганда, аны сөзсүз түрдө ыйык деген сөз менен кошо айтышарын белгилеп өтүү керек. Аны менен аталган нерсенин баалуулуктар дүйнөсүндөгү ордун баса белгилешет. Мисалы; ыйык мекен, ыйык жер, ыйык суу, ыйык таш, ыйык дарак ж.б. Ошондой эле ыйык наамы ыйгарылган баалуулуктарга аяр мамиле жасалат. Ыйыкка орунсуз мамиле жасоодон коркушат. Биз бул макалада

* ОшМУ, теология факультетинин окутуучусу, batken86@gmail.com

кыргыздардын ыйыкка аяр мамиле жасоосунун түпкү себебин изилдеп көрдүк.

Ислам дини азыркы Кыргызстандын аймагында Х кылымда расмий динге айланган.¹ Кыргыздардын мусулмандашуу процесси да ошол доордон башталат. Бирок, кыргыздардын исламдан алдыңкы ишенимдеринин калдыктары учурда деле өз таасирин жогото элек. Алардын бирөөсү кыргыздардын ыйыктык ишеними болуп эсептелет. Бул жерде кыргыздардын жаңы динди (**ислам**) эски ишенимдеринин (**шаманизм**) негизинде кабыл алганын айтууга болот, б.а. эски баалуулуктарынын ичин исламдын баалуулуктары менен толтурушкан. Натыйжада ал жаңы нерсени эски ыкма менен түшүнүүгө алып барган. Исламдагы ыйык термини менен кыргыздардын ыйык терминин салыштырганда аны даана байкайбыз.

Исламда ыйык **мукаддас** деген сөз менен түшүндүрүлөт. Ал "**кудс**" деген уңгудан куралган жана "**таза, кемчилдиксиз**" деген маанилерди берет.² Ошондой эле Алланын токсон тогуз атынан бирөөсү **Куддуус** деп аталат жана ал Алланын аруулугун, кемчилдиксиз өзгөчөлүгүн түшүндүрөт.³ Курандагы аяттын⁴ негизинде мусулмандар ыйык китептерин даарат менен кармашат. Алла аруу зат болгондуктан намаздан алдың мусулмандар даарат (**тазалык**) алат. Демек, ислам дининдеги ыйыктын түпкү маанисинде таза, аруу, кемчилдиксиз деген маанилер жаткандыктан ыйык менен байланыша турган адамдан тазалык талап кылынат.

Түрк элдеринин байыркы жазма булактары болуп эсептелген Орхон жазуу эстеликтеринде "**ыдук**" деген сөз кездешет. Аны Күлтегин жазуу эстелигинде "**ыдук Баш**"⁵, "**ыдук йир суб**"⁶,

¹ Кенен маалымат үчүн караңыз: Жусубалиев Али. Кыргыздардын Мусулмандашуу Тарыхы. ТДФ жана ОшМУ ТФ басылмалары. –Бишкек: 2016. 71-б.

² Demirci Kürsat. Kutsiyet. //DİA. XXVI-т. –Ankara: TDV Yay., 2002. 495-б.

³ Topaloğlu Bekir. Kuddûs. //DİA. XXVI-т. –Ankara: TDV Yay., 2002. 314-б.

⁴ Вакиа сүрөөсү 79-аят.

⁵ Tekin Talat. Orhon Yazıtları. –İstanbul: Simurg Yay., 1998. 50-б.

⁶ Ошол эле жер. 40-б.

"Ыдук Өтүкен"¹; Билге Каган жазуу эстелигинде "түрк ыдук йир-субы"², "Ыдук Өтүкен"³, "Ыдук Баш"⁴, "Ыдук йир-суб", Тонюкук жазуу эстелигинде "Ыдук йир-суб"⁵ деген аталышта окуйбуз.

Орхон жазуу эстеликтериндеги "ыдук" деген сөз Махмуд Кашгаринин Дивану лугатит-түрк эмгегинде "изук" деген түрдө берилген. Махмуд Кашкари аны "Куттуу (мубарек) болгон бардык нерсе. Бош коюлган ар бир жаныбар. Ээси аны назыр үчүн сактайт жана ага минилбейт, сүтү саалбайт, жүнү кыркылбайт"-деп, чечмелеп берген.⁶

Ыдук жана изук сөздөрүнүн кыргыз тилиндеги айтылыш формасы ыйык болот. Жалпы түрк элдериндеги ыйык деген сөз түрдүүчө айтылганы менен аларды салыштырган кезде бир эле маанидеги сөз экенин түшүнүүгө болот. Мисалы; ыйыкты якуттар ыгык, сагайлар ызык, алтайлыктар ыйык, чубаштар ирих дешет.⁷

Кыргыздар ыйык адамды азиз дейт. Ал арап тилинде "күчтүү, баалуу, шарапаттуу" деген маанилерге келет.⁸ Демек, биздин сөздүктө азиз деген сөз ислам дини аркылуу пайда болгон. Манас эпосунда азиз адам деген аталыш айтылат жана ыйык, касиеттүү деген маанилерди түшүндүрөт.⁹ Ошондой эле көзү көрбөгөн адамдарды азиз деп тергейбиз. Анын маңызын ыйык деген түшүнүктөн издеген туурадай. Анткени, диндер тарыхы тармагында өзгөчө адис Мирча Элиаде ыйыкты "башка түрлөрүнөн айырмаланган нерсе" катары чечмелеген.¹⁰ Анын натыйжасында

¹ Ошол эле жер. 44-б.

² Ошол эле жер. 64, 74-б.

³ Ошол эле жер. 68-б.

⁴ Ошол эле жер. 70, 72-б.

⁵ Ошол эле жер. 90-б.

⁶ Kaşgarî Mahmud. Divanu Lugatit'-Türk. Çeviren ve hazırlayan: Besim Atalay. I -т. – Ankara: TDK, 1940. 65-б; el-Kaşgari Mahmud bin el-Hüseyn. Kitabı Divanı Lugatit'-Türk. I-т. –İstanbul (Dar ül-Hilafet-i Aliye, Matbaa-yi Amire): Rifat Kilisli neşri, 1333. 23-б.

⁷ İnan Abdülkadir. Tarihte ve Bugün Şamanizm. II. Baskı. –Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972. 99-б.

⁸ Harman Ömer Faruk. Aziz//DİA. –Ankara: TDV Yay., 1991. 332-б.

⁹ Sağımbay, *Manas*, s. 202, 292, 365, 412, 422, 896, 1344, 1359.

¹⁰ Eliade Mircea. Dinler Tarihine Giriş. Çeviren: Lale Arslan. I. Baskı. –İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2003. 38-б.

катардагы адамдардан өзгөчөлөнгөн эргежел, бүкүр, альбинизм сыяктуулар өздөрүнүн чөйрөсү тарабынан өзгөчө мамиле көрүп, ыйык деп эсептелгенин белгилеген.¹ Муну негиз алып, эмне үчүн көрөлөр азиз деп аталып калганын түшүнүүгө болот.

Кыргыздар ыйык жерди **мазар** деп атайт. Мазар болсо арап тилинде “зыярат кылынган жер” деген маанини түшүндүрөт. Демек, эски жазуу таштардагы “**ыдук йир-суб**” деген ишенимдин негизинде кыргыздар ыйык жерди ислам келгенден кийин **мазар** деп атаган деген жыйынтыкты чыгарууга болот. Ыйык жерге барган адам этият мамиле жасайт. Анткени, ыйык жерди коргогон **ээси** болот деген ишеним бар. Ыйыктардын уруучу өзгөчөлүктөрү болгондуктан адамда ыйык жердин **ээси урбасын** деген коркуу болот. Учурда ыйык деп эсептелген жерлерди зыяратка барган кезде куран окулат жана ыйык жердин ээсине карата бата кылынат. Бул ислам менен эски ишенимдин жуурулушкан мисалын түшүндүрөт. Манас эпосунда ыйыктын уруучулук касиетине басым жасап, урбаган кезде анын ыйык эместиги тууралуу чечим чыгарылат.²

Кыргыздарда ар кандай нерсени коргогон ээси болот деген ишеним бар.³ Бул ишенимдин натыйжасында Алла тааланы Эгем таала, тарбиялоочу деген маанидеги Раббини Эгем деп айтып келебиз. Демек, биз ар кандай сырткы түшүнүктү эски ишенимибиздин негизинде кабыл алабыз жана жоромолдойбуз. Кала берсе Дивани хикматтарда Рабби деген сөз Игем⁴ жана Изим⁵ деп айтылганын көрөбүз. Курандын алгачкы түркий котормосунда Раббини Изи деп түшүндүрүшкөн.⁶ Ээ деген сөз Дивану лугатит-

¹ Ошол эле чыгарма. 42-б.

² Орозбаков Сагымбай. Манас. –Бишкек: Хан-Теңир Басмаканасы, 2010. 755-б.

³ Кыргызча-Орусча Сөздүк. Түзгөн: К. К. Юдахин. II-т. –Москва: Советская Энциклопедия, 1965. 472-б.

⁴ Yesevi Noca Ahmet. Divan-ı Hikmet. Hazırlayan: Hayati Vice. –Ankara: DİB. Yay., 2015. 72, 79, 95, 108-109, 112, 116, 150, 166, 170, 173, 188, 210, 231, 235, 242, 244, 252, 266, 273, 279, 281, 309, 310-311, 318, 319, 321, 323, 338-б.

⁵ Ошол эле чыгарма. 106, 125, 144, 226, 228, 230, 241, 266, 288, 295, 305, 329, 360, 365, 377, 378, 382, 404, 419-б.

⁶ İnan. Ошол эле жер. 167-б.

түрктө **изи**¹ деп жазылган. Эми ээ деген маанидеги **изи** менен ыйык деген маанидеги **изук**, ошондой эле таш жазуулардагы ээ деген маанидеги **иди/ыды** менен ыйык деген маанидеги **ыдук** бир уңгудан куралганын эске алганда, кыргыз тилиндеги **ыйык** сөзүнүн уңгусу **ээ** экенин айтууга болот. Жалпы алганда ыйык деген сөздүн ичинде ээси бар, ээлик кылынган деген маанилер камтылган. Демек, кыргыздын түшүнүгү боюнча ыйык жердин ээси болот, ээси ал жерге ээлик кылат, ыйык деген сөз ошол ээлик деген сөздүн эски тилдеги айтылышы деген натыйжа чыгат. Ал эми исламдын ыйыктык түшүнүгүнүн түпкүрүндө тазалык жатса, кыргыздын ыйыктык түшүнүгүнүн түпкүрүндө ал ыйыктын коргоочу ээси жатат. Исламдагы ыйык адамды урбайт, ал эми кыргыздын түшүнүгүндөгү ыйык урат. Ошондуктан кыргыздар жана түрк элдери башка мусулман элдерден айырмаланып Куранга өзгөчө этият мамиле жасашат. Нан урсун, бычак урсун, туз урсун, арбак урсун, теңир урсун деген ишенимди ыйыктын коргоочу ээси менен байланыштырганда дагы да терең түшүнөбүз.

КОРУТУНДУ

Кыргыздардын ыйыкка өтө аяр мамиле жасаганынын түпкүрүндө коркуу, аянуу, этияттык жатат. Анткени ыйыктын зыян берүүчүлүк өзгөчөлүгүнө ишенишет. Кыргыздардын ишениминде ыйык колдойт жана урат. Ага ким кандай мамиле жасаса, ошого жараша жообун алат. Кыргыздар көңүлү ооруган кезде кудайга салдым деген каргышты да кудайдын уруучулук өзгөчөлүгүнө карата айтышат. Эгер кандайдыр бир туура эмес мамиле ишке ашкан кезде ыйыктан зыян келбесе, анда анын ыйыктыгынан шек санашат.

Кыргыздардын түшүнүгүндө ыйыкты ыйык кылган-аны коргогон жана ээлик кылган ээси болот. Нанды ыйык көргөн кыргыз аны таштабайт жана ыргытпайт. Себеби нандын ээси урган кезде көр болот деген ишеними бар. Бул ишеним кыргыздардын табиятка аяр мамиле жасоосуна түрткү болгон. Анткен, кыргыздардын

¹ el-Kaşğari . Kitabu Divanı Lugati't-Türk . I-т. 72-б.

ишениминде табиятта көптөгөн ээлер болот жана ээлердин эң улуусу болуп, көктө теңир турган.

Ал эми жаныбарлардын жана ар кандай нерселердин коргоочусу катары айтылган пирлер болсо ислам келгенден кийин калыптанган. Ага чейин кыргыздардын түшүнүгүндө белгисиз катары сүрөттөлгөн коргоочу ээлер ислам келгенден кийин исламдагы аталыштар менен атала баштаган жана конкреттүүлүккө ээ болгон. Натыйжада исламда белгилүү болгон адамдар кыргыздар тарабынан пир же болбосо коргоочу катары кабыл алынган.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Demirci Kürsat. Kutsiyet. //DİA. XXVI-т. –Ankara: TDV Yay., 2002.
2. Eliade Mircea. Dinler Tarihine Giriş. Çeviren: Lale Arslan. I. Baskı. – İstanbul: Kabaıı Yayinevi, 2003.
3. el-Kaşğari Mahmud bin el-Hüseyin. Kitabı Divanı Lügati't-Türk. I-т. – İstanbul (Dar ül-Hilafet-i Aliye, Matbaa-yi Amire): Rifat Kilisli neşri, 1333.
4. Harman Ömer Faruk. Aziz//DİA. –Ankara: TDV Yay., 1991.
5. İnan Abdülkadir. Tarihte ve Bugün Şamanizm. II. Baskı. –Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1972.
6. Kaşğarî Mahmud. Divanı Lügati't-Türk. Çeviren ve hazırlayan: Besim Atalay. I –т. –Ankara: TDK, 1940.
7. Tekin Talat. Orhon Yazıtları. –İstanbul: Simurg Yay., 1998.
8. Topalođlu Bekir. Kuddûs. //DİA. XXVI-т. –Ankara: TDV Yay., 2002.
9. Yesevi Hoca Ahmet. Divanı Hikmet. Hazırlayan: Hayati Bice. –Ankara: DİB. Yay., 2015.
10. Жусубалиев Али. Кыргыздардын Мусулмандашуу Тарыхы. ТДФ жана ОшМУ ТФ басылмалары. –Бишкек: 2016.
11. Кыргызча-Орусча Сөздүк. Түзгөн: К. К. Юдахин. II-т. –Москва: Советская Энциклопедия, 1965.
12. Орозбаков Сагымбай. Манас. –Бишкек: Хан-Теңир Басмаканасы, 2010.